

XIX ƏSRİN II YARISINDA ERMƏNİLƏRİN TÜRKLƏRƏ QARŞI TERRORÇULUQ HƏRƏKATLARI

ABDULLAYEV NOFƏL MAHMUD oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail:

Açar sözlər: Ermənilər, üsyan, təşkilat, Böyük dövlətlər

XIX yüzillikdə müxtəlif amillər üzündən Osmanlının çökməsi prosesi daha da sürətləndi və bunun nəticəsi olaraq Osmanlı imperiyası ilə bağlı çoxsaylı planlar ortaya çıxdı ki, bundan da məharətlə istifadə edən ermənilər XIX əsrin II yarısından etibarən qısa müddətdə ermənilərin silahlanmasını nəzərdə tutan cəmiyyətlər və təşkilatlar yaratmağa başladılar.

Onların müxtəlif istiqamətli fəaliyyətlərinin nəticəsi idi ki, 1870-1880-ci illərdə Osmanlı imperiyası ərazisində “Araratlı”, “Millətçi qadınlar”, “Şərq” və s. kimi cəmiyyətlərlə yanaşı, 1878-ci ildə Vanda “Qara xaç”, 1881-ci ildə isə Ərzurumda “Vətənin müdafiəçiləri” cəmiyyətləri və 1885-ci ildə İstanbulda Armenakan kimi terrorçu təşkilat da yaranmışdı. [8, s.107]

Ermənilərin Osmanlı imperiyası ərazisində türklərə qarşı törətdikləri qırğınların ilk mərhələsi XIX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Belə ki, 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən sonra Osmanlı imperiyasını bölüşdürmək istəyən dövlətlər tərəfindən ortaya atılan “erməni məsələsi” gündəmə gətirilmiş, erməni siyasi partiyaları və onların silahlı dəstələri formalaşdırılmışdı. 1887-ci ildə Hncak komitəsinin və 1890-cı ildə Daşnaksütyun partiyasının yaranmasından sonra erməni separatizmi daha da güclənmiş, ermənilər böyük dövlətlərin və onların Türkiyədə qurduqları missioner təşkilatların dəstəyi ilə “erməni muxtariyyəti” məsələsini silah gücünə əldə etmək yolunu tutmuşdular.

Bu səbəbdən də onlar 1890-cı il iyunun 20-də ilk dəfə Ərzurumda üsyana qalxdılar. Nəticədə hər iki tərəfdən 100 nəfərdən artıq adam öldü, 300 nəfərə qədər adam isə yaralandı. Buna baxmayaraq ermənilər Avropa ölkələrinin səfirliklərinə müraciət edərək, dünya dövlətlərinin diqqətini bu hadisələrə yönəltməyə cəhd etdilər ki, bu da erməni üsyanlarını tamamilə yatırmaqda Osmanlı dövlətinə mane olan əsas amillərdən oldu. [7, s.34]

Ermənilərin növbəti təxribat əməlləri 1890-cı il iyulun 15-də İstanbulda Qumqapıda Hncak partiyasının təşkilatçılığı ilə həyata keçirildi. Belə ki, erməni patriarxı Xoren Aşibyan kilsədə moizə edərək Hncakın nümayəndəsi A.Çanqulyan Türkiyənin bayrağını çıxaraq, patriarxı nümayişə çıxmağa məcbur etdikdən sonra, ermənilər Sultan sarayına yürüş etmişdilər. Qarşıdurmada xeyli sayda türk əsgəri ağır yaralanmış, jandarm mayoru Sərvər bəy isə qətlə yetirilmişdi. Bunun nəticəsi olaraq nümayiş iştirakçılarının bir qismi həbs olunmuş, Çanqulyana isə avqustun 20-də məhkəmədə ölüm hökmü oxunmuşdu.

1891-ci ilin əvvəllərində Sultan Əbdülhəmid cinayət törətmiş bütün ermənilərə şamil olunan ümumi amnistiya fərmanı imzalasa da, erməni millətçiləri sakitləşmək əvəzinə, gündən-günə daha da fəallaşaraq, əhalini “milli mübarizəyə” çağırırdılar. Belə bir şəraitdə Sason üsyanı baş verdi. Sasonda yaşayan ermənilər və kürdlər əsrlər boyu dostcasına ömür sürmələrinə baxmayaraq, erməni komitəçiləri iğtişaşlar üçün məhz bu bölgəni seçmişdilər. Bu hadisələrdə Qumqapı nümayişi zamanı Afinaya qaça bilmiş Damadyanın quldur dəstəsi xüsusi ilə fərqlənmişdi. 1894-cü il avqustun 23-nə qədər davam etmiş bu üsyanda həlak olmuş müsəlman əhalinin sayını nəzərə almayan ingilis tədqiqatçıları Vilyas və Bliss Sasonda 6000 erməni, Pasdırmıacyan isə 3500 erməninin öldürüldüyünü qeyd edirlər. [4, s.77-78]

“...Erməni xalqının taleyini yalan yolu ilə xilas etmək olar” [6, s.91] prinsipini özlərinin mübarizə metodlarının əsasına çevirən erməni təşkilatları cinayət əməllərini Sason üsyanından

sonra daha da gücləndirərək 1894-cü il sentyabrın 18-də İstanbulda müsəlmanlara qarşı Hncak erməni terror təşkilatının əli ilə qanlı küçə qırğını təşkil etdilər. Trabzon şəhərində və onun ətraf ərazilərində 1894-cü ilin oktyabrında mülki əhaliyə qarşı törədilmiş kütləvi qırğının təşkilatçıları da məhz erməni dövləti yaratmaq üçün “etnik təmizləmə” siyasəti yeridən Hncak erməni terror təşkilatı olmuşdur. Bu siyasətin tərkib hissəsi olaraq erməni quldur birləşmələri tərəfindən Urfa, Sivas, Harput və Diyarbəkir şəhərlərində həyata keçirilmiş qətləmlər 1894-cü ilin noyabrında Türkiyənin Maras şəhərində də təkrar olundu.

1895-ci il oktyabrın 24-dən 1896-cı il yanvarın 28-nə qədər Zeytunda Hncak partiyası üzvlərinin rəhbərliyi altında bu dövrün ən böyük üsyanlarından biri baş verdi. Hələ 1895-ci il sentyabrın 28-də Hncak partiyası böyük dövlətlərin səfirlərinə göndərdiyi məktubda “ermənilərin dinc nümayiş keçirməyə qərar verdiklərini, ... nümayişə silah gücü ilə mane olunacağı təqdirdə, baş verə biləcək dəhşətli nəticələrə görə cəmiyyətin məsuliyyət daşımayacağını” [1, s.136] qeyd edirdi. Bu xəbərdarlıqdan sonra ermənilər Sədr Əzəmə memorandum təqdim etmək üçün sentyabrın 30-da böyük bir izdihamla hökumət binası üzərinə yürüşə başladılar. Təşkilatlar nümayişin dinc xarakter daşıyacağını bildirsələr də, təxminən 2000-ə qədər erməni 30 sentyabr hadisələrini unudulmaz günə çevirmək üçün silahlandırılmışdılar. Bu yürüş zamanı hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olsa da, müəyyən səbəblərdən yürüşün qarşısının alınmasında hərbi qüvvədən istifadə olunmamış, bu isə yeni iğtişələr üçün ermənilərə şərait yaratmış və üç gün ərzində hər iki tərəfdən yenidən qan tökülmüşdü. Nəticədə Qumqarı hadisələri “... fəlakətlər ardınca yeni-yeni fəlakətlərin gəlməsi üçün açılan yeni bir qapı” [3, s.154] olmuşdu. Bu yeni fəlakətlər isə daha çox Zeytun üsyanı zamanı yaşandı. Üsyanda hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar olsa da, yanvarın 31-də Zeytuna gələn Rusiya, İtaliya, Fransa və İngiltərə səfirlərinin hökumətə təzyiqləri nəticəsində üsyan iştirakçıları bağışlandılar. Üsyan rəhbərləri isə ingilis konsulunun vasitəsilə Marselə yola salındılar. Beləliklə, digər üsyanlarda olduğu kimi böyük dövlətlərin təzyiqləri nəticəsində erməni millətçiləri ağır cinayətlər törətmələrinə baxmayaraq, yenə də cəzasız qaldılar.

“Böyük Ermənistan – dənizdən dənizə ölkə” yaradılması istiqamətində “etnik təmizləmə” siyasəti yeridən ermənilər, bu sahədə törətdikləri üsyanlardan bir nəticə əldə edə bilmədikləri üçün fəaliyyətlərini İstanbula, mərkəzə yönəltdilər. Onlar bununla Avropa dövlətlərinin diqqətlərini asanlıqla özlərinə cəlb edə biləcəklərini zənn edirdilər. Avropa dövlətləri isə “erməni məsələsinə” yalnız öz maraqları kondeksindən yanaşır və baş vermiş üsyanlara bu maraqlara uyğun şəkildə münasibət bildirirdilər. Təsadüfi deyil ki, diplomat Rolen Jakmen böyük dövlətlərin və diplomatların erməni məsələsinə münasibətini “diplomatik komediya” adlandırmışdı. [2, s.27].

Ermənilərin Avropanın diqqətini “erməni məsələsi”nə yönəltmək istiqamətində həyata keçirdikləri tədbirlərdən ən mühümü Osmanlı bankına hücumdan ibarət oldu. 1896-cı ildə baş vermiş bu hadisə ermənilərin İstanbulda törətdikləri ilk hadisə idi. Hadisə üçün bu bankın seçilməsi onun Avropa ilə birbaşa əlaqəsinin olması ilə bağlı idi. Çünki bank qərbin nəzarəti altında fəaliyyət göstərirdi.

Osmanlı bankına hücum edənlər Daşnaksütyün komitəsinə mənsub olan, xaricdən gəlmiş otuz ermənidən ibarət idi. Onlar banka tacir adı ilə daxil olmuş və oradakı mülki əhalini girov götürmüşdülər. Tədqiqatçı Jorj de Malevil bu hadisəni müasir tarixdə mülki şəxslərin girov götürüldüyü ilk terror aktı hesab edir. [5,s.153] Terrorçular Rusiya səfiri M.Maksimov gəlməyincə təslim olmayacaqlarını bildirmişdilər. Bu dəfə də qiyamçı erməniləri Maksimov xilas edib, sağ-salamat Türkiyəni tərk etmələrinə yardım etmişdi.

Beləliklə, XIX əsrin II yarısında baş vermiş bu qiyamlar və erməni terror əməliyyatları artıq Osmanlı dövlətinin varlığını təhdid edən və taleyini dəyişdirə bilən bir amilə çevrildi. Bu səbəbdən də Osmanlı dövləti üsyançılarla bağlı bir sıra tədbirləri həyata keçirmək məcburiyyətində qalmışdı. Təsadüfi deyil ki, 21 may 1915-ci il qanunu bütün bunların nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı. Bu qanuna əsasən ermənilər Qərbi Anadoludan şimala köçürülmüşdülər. Köçürülmə əsnasında və birinci Dünya savaşı dövründə Anadoluda ermənilər tərəfindən çoxu türk olan 2.500.000

müsəlmanın öldürüldüyü qeyd edilir. Bura 100 minlərlə Qafqaz və Azəri türklərini də daxil etsək bölgə Türklərinin məruz qalmış olduqları soyqırımın nəticələri haqqında aydın təsəvvür əldə etmək mümkündür.

Elmi yeniliyi: XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperiyasının müxtəlif ərazilərində ermənilər tərəfindən türklərə qarşı törədilmiş qətlialmlar müqayisəli şəkildə verilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Tələbələr, magistrilər və geniş oxucu kütləsi məqalədə şərh olunan amilləri nəzərə almaqla ermənilərin XIX əsrin II yarısında türklərə qarşı törətdikləri qətlialmlar haqqında məlumat əldə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Diyarbakır Salnameleri III, İstanbul, 1999, 270 s.
2. Emre Konqar. Toplumsal deyişmə kuramları və Türkiyə gerçeği. İ.: Remzi kitab evi, 2000, 208 s.
3. Ermenilerden gördüklerimiz, Ankara Üniversitesi yayınları, 1974, 355 s.
4. İsmail Hami Danişment. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. C.5, İstanbul, 1971, 107 s.
5. Muhittin Nalbantoğlu. Türklərə qarşı erməni vahşeti: Dün Türkiyə, bu gün Azərbaycan. İstanbul: 1992, 217 s.
6. Şen Osman. Düнден Bugüne Ermeniler, Ermeni Meselesi ve Türk-Ermeni ilişkileri. Trabzon: 2000, 326 s.
7. Türküzü Halil Kemal. Osmanlı ve Sovyet Belgeleriyle Ermeni Mezalimi.. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1982, 426 s.
8. Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu ili ilişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi, 1985, 423 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕРРОРИСТИЧЕСКИЕ АКЦИИ АРМЯН ПРОТИВ ТУРКОВ ВО II-ОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Абдуллаев Н.М.

Ключевые слова: армяне, бунт, организация, крупные державы

В статье затрагивается тема формирования армянских террористических организаций во II половине XIX в.

Основной целью этих организаций было осуществление бредовой идеи о создании Великой Армении. Автор выстраивает хронологию событий приведших к политическому давлению ряда европейских государств на Османскую империю.

SUMMARY

TERRORISTIC ACTIONS OF ARMENIANS AGAINST TURKISH IN THE SECOND HALF OF THE XIXth CENTURY

Abdullayev N.M.

Key words: Armenians, revolt, organization, the great Powers

The formation of the Armenian terrorist organization in the second half of the XIX century.

The main purpose of this organization was implemenion of delusive ideas creating Great Armenia. The author arranges the chronology of the events leading up the political pressure of some European states to the Othoman Empire.

Daxil olma tarixi: İlk variant 10.11.2015
Son variant 25.02.2016